

ISLOMDAGI ILK KATTA FITNALAR: SABABLARI, OQIBATLARI VA TARIXIY AHAMIYATI

Abbos Raxmatov

Farg'ona davlat texnika universiteti

Ijtimoiy fanlar va sport kafedrası assistenti

Annotatsiya. Islom tarixi insoniyat tarixidagi eng boy va murakkab davrlardan biridir. Dastlabki asrlarda musulmonlar o'rtasida yuz bergan siyosiy va ijtimoiy mojarolar, ayniqsa "fitna" deb nom olgan voqealar, butun ummat taqdiriga katta ta'sir ko'rsatgan. "Fitna" arab tilida sinov, imtihon, nizolar degan ma'nolarni anglatadi. Islom tarixida esa bu atama musulmonlar o'rtasidagi dastlabki ichki to'qnashuv va ixtiloflarni ifodalaydi.

Payg'ambar Muhammad sallallohu alayhi vasallam vafotlaridan so'ng xalifalik, adolat va boshqaruv tamoyillari yuzasidan turli qarashlar shakllandi. Usmon ibn Affon davrining oxiridagi inqiroz va Ali ibn Abu Tolib davridagi qurolli mojarolar birinchi fitnaning o'zaro bog'liq bosqichlari sifatida ko'rib chiqiladi.

Ushbu tadqiqotda fitnalar kelib chiqishining sabablarini, ularning siyosiy va diniy oqibatlarini, shuningdek, bugungi musulmonlar uchun qanday saboqlar berishini tahlil qilish maqsad qilib qo'yiladi. Mavzuning dolzarbligi shundaki, tarixdagi fitnalarni chuqur anglash bugungi ummat birligi va barqarorligi uchun muhim ibrat manbaidir.

Аннотация. История ислама – одна из самых богатых и сложных страниц человеческой цивилизации. Уже в первые десятилетия после смерти Пророка Мухаммада (мир ему) среди мусульман возникли внутренние противоречия, которые впоследствии получили название «фитна». В арабском языке это слово означает испытание, смуту, конфликт. В исламской историографии термин «фитна» обозначает первые внутренние раздоры, приведшие к серьезным политическим и религиозным последствиям.

Кризис последних лет правления Усмана ибн Аффана и конфликты периода Али ибн Аби Талиба рассматриваются как связанные этапы первой фитны. Эти события повлияли на политическую власть и последующее развитие религиозно-политических течений.

Настоящее исследование направлено на анализ причин возникновения первых фитн, их последствий и исторических уроков, которые остаются актуальными для мусульманского мира и сегодня.

Abstract. The history of Islam is among the richest and most complex in human civilization. In the early decades after the death of Prophet Muhammad (peace be upon him), internal conflicts emerged within the Muslim community, later referred to as “Fitna” – an Arabic term meaning trial, turmoil, or civil strife. In Islamic historiography, it denotes the first internal divisions that profoundly influenced the political and religious landscape of the Muslim world.

The crisis at the end of Uthman ibn Affan’s caliphate and the conflicts under Ali ibn Abi Talib are considered interconnected phases of the First Fitna. These events reshaped political authority and influenced the subsequent development of religious and political currents.

This research aims to explore the root causes of these early Fitnas, their political and religious consequences, and the lasting lessons they offer for the unity and stability of the Muslim Ummah today.

KIRISH (INTRODUCTION)

Ilk fitnalarni o‘rganish xalifalikdagi hokimiyat almashuvi, markaz va viloyatlar munosabatlari hamda siyosiy nizolarning diniy talqinlarini tushunish uchun muhimdir. Maqolaning maqsadi Usmon ibn Affon xalifaligining oxiri va Ali ibn Abu Tolib davridagi mojarolarni umumiy tarixiy jarayonda ko‘rib chiqish, ularning sabablari, oqibatlari va axloqiy talqinlarini ajratib tahlil qilishdan iborat.

Davrlashtirishda Usmonning o‘ldirilishi va undan keyingi mojarolar 656–661-yillardagi birinchi fitna doirasida qaraladi. Ali davridagi voqealarni alohida «ikkinchi katta fitna» deb nomlash ushbu maqoladagi xronologik ketma-ketlikni chalkashtiradi (Robinson, 2010).

METODOLOGIYA (METHODS)

Tadqiqot tarixiy-nazariy sharh sifatida tuzilgan. Siyosiy va ijtimoiy omillar, voqealar ketma-ketligi hamda keyingi diniy-axloqiy talqinlar alohida tahlil qilinadi. Rivoyatlardagi xabarlar, muallif baholari va zamonaviy xulosalar bir xil daliliy maqomga ega deb olinmaydi. Hadisning isnodi va matni tekshirilmagan hollarda unga qat’iy sahihlik hukmi berilmaydi.

Asl bibliografiyada tarixiy manbalar sifatida at-Tabari (1967), Ibn Kasir (1988), Ibn Sa’d (1968), hadis to‘plamlari sifatida Buxoriy (1993) va Muslim (1991), boshqa asarlar sifatida Shibli Nomoniyy (1930), al-Sallabi (2004), Hodgson (1974), Watt (1968) va Hamidullah (1977) keltirilgan. Ushbu rekvizitlar asl maqoladan saqlangan.

NATIJALAR (RESULTS)

Siyosiy va ijtimoiy omillar

Islomdagi dastlabki fitnalar to‘satdan yuzaga kelmagan. Ular ijtimoiy, siyosiy va ruhiy zaminlarga ega bo‘lgan murakkab jarayonlarning natijasidir. Payg‘ambar Muhammad sallallohu alayhi vasallam davrida musulmonlar yagona e’tiqod, vahiy va

rahbar atrofida birlashgan edilar. Ammo u zot vafot etganlaridan so'ng, ummat boshqaruvi masalasi, adolat, boylik taqsimoti, va siyosiy hukmronlik kabi masalalar o'rtasida ziddiyatlar paydo bo'la boshladi. Quyida fitnaga olib kelgan asosiy omillar ko'rib chiqiladi.

Payg'ambar alayhissalom vafot etganlaridan so'ng musulmonlar kim xalifa bo'lishi masalasida ilk bora siyosiy muhokamaga kirishdilar. Saqifa Bani Sa'ida voqeasi (Abu Bakr roziyallohu anhnining xalifa etib saylanishi) bu boradagi birinchi siyosiy voqea edi. Shundan so'ng xalifalik ketma-ketligi davom etdi: Abu Bakr, Umar, Usmon va Ali roziyallohu anhum. Har bir davr o'ziga xos siyosiy murakkabliklarga ega edi.

Usmon davrida davlat hududi va boshqaruv ko'lami kengayishi markaz–viloyat munosabatlarini murakkablashtirdi. Misr, Iroq va Shom kabi viloyatlardagi boshqaruv, lavozimga tayinlovlar va boylik taqsimoti yuzasidan noroziliklar tilga olinadi. Qarindoshlarni lavozimga tayinlashni bir tomondan sadoqat va tajribaga tayanish, boshqa tomondan esa qarindoshlik manfaatlari sifatida baholagan qarashlar mavjud.

Islomning kengayishi bilan birga musulmon jamiyatida yangi ijtimoiy qatlamlar paydo bo'ldi. Dastlabki musulmonlar – muhajirlar va ansorlar – o'z o'rniga ega bo'lgan bo'lsa, keyinchalik Islomni qabul qilgan turli xalqlar (arab bo'lmaganlar, masalan, forslar, misrliklar, shomliklar) ham jamiyat tarkibiga kirib kela boshladi.

Bu esa ijtimoiy adolat masalasini dolzarb qilib qo'ydi. Ayrim yangi musulmonlar o'zlarini teng huquqli his qilmas, davlat boyliklarining taqsimotida o'z ulushlari kamligini o'ylardilar. Natijada ba'zi hududlarda markaziy hokimiyatga nisbatan norozilik harakatlari paydo bo'ldi.

Bundan tashqari, islomiy dunyoda siyosiy qarorlarni diniy qarorlar bilan aralashtirish, diniy yetakchilik bilan siyosiy yetakchilikni ajratmaslik holatlari ham ijtimoiy tanglikni kuchaytirgan. Shuning uchun fitna nafaqat hokimiyat masalasi, balki ummatning ichki birligi masalasiga aylandi.

Tashqi ta'sir haqidagi rivoyatlar

Asl matnda Abdulloh ibn Saba haqidagi rivoyatlar tashqi ta'sirning misoli sifatida keltirilgan: uning Islomni qabul qilishi, viloyatlardagi targ'iboti hamda xalifa siyosatiga qarshi faoliyati haqida xabarlar bayon etiladi. Bu xabarlarni tekshirmasdan butun bir diniy yoki etnik guruhni nizolarning sababchisi deb ko'rsatish mumkin emas. Siyosiy va ijtimoiy omillarni faqat tashqi fitna bilan izohlash ham biryoqlama xulosaga olib keladi.

Usmon davridagi boshqaruv va inqiroz

Usmon ibn Affon islom tarixidagi uchinchi xalifa bo'lib, Banu Umayya urug'iga mansub edi. Asl maqolada uning o'n ikki yillik xalifaligi dastlabki olti yillik barqarorlik va keyingi olti yillik ziddiyatlar bosqichiga ajratiladi.

Usmonning boshqaruvi bayonida Qur'on mushaflarini standartlashtirish va tarqatish faoliyatiga alohida e'tibor beriladi. Asl matndagi «bir xildagi rasmiy qiroat» ifodasi mushafning yozuv shakli va qiroat tushunchalari o'rtasidagi farqni hisobga olgan holda aniqlashtirilishi kerak.

Shuningdek, xalifa tomonidan ko'plab masjidlar, suv quvurlari, yo'llar va ijtimoiy inshootlar qurdirildi. Davlat xazinasiga katta boyliklar kirib kelgan, musulmonlar orasida farovonlik kuchaygan davr edi. Ammo davlat kengaygani sari markazdan nazorat qilish qiyinlashdi. Ba'zi viloyatlarda hokimlar o'z hududida mustaqil harakat qila boshladilar.

Kengaygan davlatni boshqarish, boylik taqsimoti va lavozimga tayinlovlariga oid noroziliklar ochiq siyosiy qarshilikka aylandi. Asl matnda Misr, Kufa va Basradan kelgan guruhlarining 35-hijriy, 656-milodiy yilda Madinaga yo'l olishi bayon qilingan. Ularning barcha a'zolariga bir xil yashirin niyatni nisbat berish uchun alohida dalil zarur.

Fitnachilar Madinaga kirgach, xalifani uyida qamalda ushlab turdilar. Hazrati Ali, Talha, Zubayr, Sa'd ibn Abu Vaqqos kabi sahobalar fitnani to'xtatish uchun urindilar, lekin xalifa qon to'kilmasligi uchun ularni jangga kirishdan qaytardi.

Rivoyatlarda Usmonning qamal vaqtida qon to'kilishiga qarshi bo'lgani, Qur'on tilovati paytida uyiga bostirib kirganlar tomonidan o'ldirilgani aytiladi. Asl maqolada ochiq mushafga qon tomchisi tushgani hamda «اللَّهُ فَسَيَكْفِيكَهُمْ» oyati bilan bog'liq tafsilot saqlangan (Qur'oni karim, n.d., 2:137).

Usmonning o'ldirilishi xalifalik nufuzi va musulmon jamiyatining siyosiy birligiga og'ir zarba bo'ldi. Keyingi bahslar xalifa tanlash, siyosiy tartibni tiklash va qotillarni jazolash masalalari atrofida shakllandi.

Ali xalifaligi va Jamal jangi

Usmon roziyallohu anhnining shahid qilinishidan so'ng musulmon jamiyatida siyosiy va ruhiy beqarorlik kuchaydi. Ko'pchilik sahobalar chuqur iztirobda edi. Shu murakkab sharoitda xalifalik masalasi yana dolzarb bo'lib qoldi. Ummatning ko'zlari eng ilmi, jasur va Rasululloh sallallohu alayhi vasallamga eng yaqin kishilardan biri – Ali ibn Abu Tolib roziyallohu anhgga qaratildi.

Usmon roziyallohu anh vafotidan so'ng, Madinada xalifa saylash masalasi ko'tarildi. Ko'plab sahobalar fitnadan xavfsirab, xalifalikni qabul qilishni istamadilar. Nihoyat, xalqning umumiy iltimosi bilan Ali roziyallohu anh xalifa etib saylandi. Ammo bu saylov tartibli sharoitda emas, balki fitna to'liqini ichida amalga oshgan edi.

Ko'p musulmonlar, jumladan, Muoviya ibn Abu Sufyon (Shom hokimi) va Aisha roziyallohu anho (Payg'ambar alayhissalomning ayollari), bu xalifalikni darhol tan olmadi. Ularning asosiy talabi – Usmon roziyallohu anhnining qotillari jazolanishi edi. Ali roziyallohu anh esa bu masalani tinchlik va adolat bilan hal etmoqchi bo'lib, avvalo

siyosiy barqarorlikni tiklashni maqsad qilgan edi. Shu masalada turli guruhlar o'rtasida ixtiloflar kuchaydi.

Ali roziyallohu anh xalifa bo'lganidan keyin eng avvalo fitnachilarni aniqlab, ummatda birlik o'rnatmoqchi bo'ldi. Shu paytda Aisha roziyallohu anho, Talha va Zubayr (Rasulullohning sahobalari) Usmon roziyallohu anhnining qotillaridan qasos olishni talab qilib, Basra shahriga yo'l oldilar. Ular fitna sabablarini aniqlash va adolat tiklash niyatida edilar, ammo bu harakat noto'g'ri talqin qilinib, siyosiy mojaroga aylanib ketdi.

Jamal jangi oldidan muzokaralar olib borilgani bayon qilinadi. Asl matndagi «kelishuvdan so'ng kechasi fitnachilar ikkala tomonga hujum qildi» degan xabar rivoyat sifatida ajratilishi kerak. Uni jang boshlanishining shubhasiz yagona sababi sifatida qabul qilish yetarlicha asoslanmagan.

36-hijriy, 656-milodiy yilda Basra yaqinida bo'lib o'tgan Jamal jangida Ali tarafdorlari g'alaba qozondi. Oisha roziyallohu anho hurmat bilan Madinaga kuzatildi. Jangda Talha va Zubayr kabi sahobalarning halok bo'lishi siyosiy nizoning og'ir oqibatlarini ko'rsatdi.

Siffin va tahkim

Jamal jangidan so'ng Ali roziyallohu anh siyosiy barqarorlikni tiklashga harakat qildi. Ammo Shom hokimi Muoviya ibn Abu Sufyon Usmon roziyallohu anhnining qarindoshi bo'lgani sababli, qotillar jazolanishini talab qilib, Ali roziyallohu annga bay'at berishni kechiktirdi. Bu masala natijasida taraflar o'rtasida keskinlik ortib, ikki kuch to'qnashuv yoqasiga keldi.

Hijriy 37-yilda (657 milodiy) Siffin jangi sodir bo'ldi. Ikkala tomon ham musulmonlardan iborat edi, shu bois jang og'ir ruhiy sinov bo'ldi. Jangda dastlab Ali roziyallohu anh g'alaba qozonayotgandek ko'rindi, biroq Muoviya tarafidan Amr ibn Osning taklifiga binoan Shom askarlari nayzalariga Qur'on sahifalarini ilib, "Alloh kitobi bo'yicha hukm qilaylik" deb da'vat qildilar. Bu hol ko'plab kishilarda shubha tug'dirdi va jang to'xtatildi.

Tahkim jarayonida Ali tomonidan Abu Muso al-Ash'ariy, Muoviya tomonidan Amr ibn Os hakam sifatida ko'rsatiladi. Asl matndagi Amr ibn Os Alini lavozimdan tushirilgan deb e'lon qilgani haqidagi hikoya siyosiy hiyla rivoyati sifatida berilgan.

Tahkinga qarshi chiqqan ayrim Ali tarafdorlari undan ajralib, keyinchalik xorijiyar nomi bilan tanildi. Asl matnda ularning «hukm faqat Allohga xos» mazmunidagi shiori, hokimiyatni diniy mezonlar asosida baholashi va ayrim raqiblarni imondan chiqqan deb hisoblashiga urg'u beriladi. Bu qarashlarning turli guruhlar va davrlarda bir xil bo'lmaganini hisobga olish lozim.

Voqealar davomida Ali tarafdorlari, Muoviya tarafdorlari va xorijiyar siyosiy kuchlar sifatida ajralib bordi. Ushbu siyosiy guruhlarini keyingi asrlardagi to'liq

shakllangan sunniylik va shialik ta'limotlari bilan aynanlashtirish tarixiy jarayonni soddalashtiradi.

Inqirozning yakuni va siyosiy oqibatlar

Ali ibn Abu Tolib 40-hijriy, 661-milodiy yilda Kufada Abdurrahmon ibn Muljam suiqasdi oqibatida vafot etdi. Keyinchalik Muoviya hokimiyatining mustahkamlanishi Ummaviylar davlati shakllanishiga olib keldi. Sulolaviy vorislikka o'tishni ham alohida siyosiy jarayon sifatida o'rganish zarur.

Ilk fitna musulmonlar orasidagi siyosiy ishonchga putur yetkazdi, rahbarlik va adolat haqidagi bahslarni keskinlashtirdi. Uning oqibatlari keyingi diniy-siyosiy qarashlar rivojiga ta'sir qildi. Biroq nizolarni faqat bir shaxs, bir guruh yoki yagona sabab bilan tushuntirish davlatning kengayishi, hududiy manfaatlar va hokimiyat vorisligi muammolarini yetarli ochib bermaydi.

MUHOKAMA (DISCUSSION)

Qur'on va hadislarning axloqiy talqini

Asl maqolada «Fitna qotillikdan ham og'irroqdir» mazmunidagi oyat nizolarning xavfi bilan bog'langan (Qur'oni karim, n.d., 2:191). Oyatni barcha siyosiy kelishmovchiliklar haqida bevosita hukm sifatida umumlashtirishdan oldin uning konteksti aniqlashtirilishi lozim.

Fitna paytida o'tirgan kishining turgan, yurgan va yugurgan kishidan yaxshiroq bo'lishi haqidagi hadis maqolada ehtiyotkorlik va zo'ravonlikdan tiyilish bilan izohlanadi (Buxoriy, 1993).

Asl matnda Ahmadga nisbat berilgan jumla ham bor: «Kim ummatim orasida fitna chiqsa, ikkala tomon ham haq da'vo qilayotgan paytda, sabr qilib o'tirsa, u najot topadi» (Ahmad ibn Hanbal, n.d.).

«Rahbarlik mas'uliyatdir, ne'mat emas» iborasi asl matnda hadis deb keltirilgan. Mazmuni rahbarlik javobgarligini ifodalovchi muallif xulosasi sifatida muhokama qilinishi mumkin, ammo Payg'ambarga qat'iy nisbat berish manbaviy tasdiqni talab qiladi.

Adolat, sabr va birlik

Bu holat shuni ko'rsatadiki, haqiqat yo'lida ham sabr va hikmat zarurdir. Fitna davrida har bir musulmon adolatdan chiqmasligi, nafs yoki manfaatga berilmasligi lozim.

Fitnalar inson imonini sinovdan o'tkazadi. Chunki bu davrda insonlar o'z manfaatini yoki Alloh rizosini tanlash o'rtasida qoladilar. Dastlabki fitna davrida sahobalar ichida ham turlicha qarashlar bo'ldi, biroq ularning aksariyati iman va vijdon yo'lida qat'iy turishdi.

Maqolaning axloqiy talqinida uch tamoyil ajraladi: rahbarlikda adolat va maslahatni ustuvor qo'yish, siyosiy kelishmovchiliklarda birodarlikni asrash, masalalarni ilm va dalil bilan ko'rib chiqish. Sa'd ibn Abu Vaqqos va Abdulloh ibn

Umar kabi sahobalarning qurolli nizolardan chetda turishi haqidagi bayon ham shu doirada keltirilgan.

Nizolarni Alloh va Rasulga qaytarish haqidagi oyat muallif tomonidan ilmga asoslangan muhokama va dalil izlashga da'vat sifatida talqin qilinadi (Qur'oni karim, n.d., 4:59). Diniy matndan chiqarilgan axloqiy saboq tarixiy voqeaning yagona sababini isbotlash bilan teng emas.

Keyingi ilmiy an'ana va zamonaviy saboqlar

Asl maqola fitnalardan keyingi fiqh, aqida, hadis va tafsir rivojini nizolarga javob izlash bilan bog'laydi. Bu talqin diniy-siyosiy bahslar ilmiy savollar tug'dirganini tushuntirishi mumkin. Biroq barcha ilmiy taraqqiyotni bevosita fitnaning ijobiy natijasi deb ko'rsatish yoki sunniy yo'nalish birdan shakllanganini aytish uchun yetarli tarixiy dalil berilmagan.

Zamonaviy saboqlar sifatida mazhabiy va siyosiy tafovutlarni adab bilan muhokama qilish, yolg'on axborot va provokatsiyalarni tekshirish, rahbarlikni javobgarlik sifatida tushunish hamda yoshlarning ilmiy va axloqiy tarbiyasini kuchaytirish taklif qilinadi. Bular tarixiy voqealardan chiqarilgan me'yoriy tavsiyalardir; ularning bugungi jamiyatdagi samarasi ushbu maqolada empirik o'lchanmagan.

XULOSA (CONCLUSION)

Usmon ibn Affon davrining oxiridagi inqiroz, Jamal va Siffin janglari hamda tahkim atrofidagi kelishmovchiliklar musulmon jamiyatining siyosiy va diniy tarixiga chuqur ta'sir ko'rsatdi. Ushbu voqealarni birinchi fitnaning o'zaro bog'liq bosqichlari sifatida tahlil qilish hokimiyat, viloyatlar manfaatlari, adolat va birlik o'rtasidagi murakkab munosabatlarni ko'rishga imkon beradi.

Maqolaning asosiy sabog'i adolatli boshqaruv, sabr, maslahat va dalilga tayangan muhokamaning ahamiyatidir. Rivoyatlarning ishonchliligini tekshirish va keyingi mazhabiy baholarni voqea davrining siyosiy sharoitidan farqlash ilmiy xulosalarning ehtiyotkor bo'lishini ta'minlaydi. Birlikka da'vat sifatida Oli Imron surasining 103-oyati keltiriladi (Qur'oni karim, n.d., 3:103).

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. Ahmad ibn Hanbal. (n.d.).
2. al-Sallabi, A. (2004). *As-Sirat al-Khulafā ar-Roshidīn (Roshid xalifalar tarixi)*. Muassasat ar-Risala.
3. at-Tabari, M. ibn J. (1967). *Tarix ar-Rusul val-Muluk (Payg'ambarlar va podshohlar tarixi)*. Dar al-Ma'arif.
4. Buxoriy. (1993). *Sahih al-Buxoriy*. Dar Ibn Kasir.
5. Hamidullah, M. (1977). *The Muslim conduct of state*. Ashraf Press.

6. Hodgson, M. G. S. (1974). *The venture of Islam: Conscience and history in a world civilization*. University of Chicago Press.
7. Ibn Kasir, I. ibn U. (1988). *Al-Bidaya van-Nihaya (Boshlanish va yakun)*. Dar al-Kutub al-‘Ilmiyya.
8. Ibn Sa’d, M. (1968). *At-Tabaqot al-Kubro*. Dar Sadr.
9. Muslim. (1991). *Sahih Muslim*. Dar al-Hadith.
10. *Qur’oni karim*. (n.d.).
11. Robinson, C. F. (Ed.). (2010). *The new Cambridge history of Islam: Vol. 1. The formation of the Islamic world, sixth to eleventh centuries*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CHOL9780521838238>
12. Shibli Nomoniyy. (1930). *Al-Faruq (Hazrat Umar hayoti)*. Nadvatul Ulama.
13. Watt, W. M. (1968). *Islamic political thought*. Edinburgh University Press.